

Кусеин Исаев

ЖАРАНДЫК ИДЕНТТЕШТИРҮҮ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮ БЕКЕМДӨӨНҮН БУЛАГЫ

УДК: 323-54/27(575.2)

XX жүз жылдыктын аягында азаттык жөнүндө кыргыз элинин кылымдар бою кыялданган-мүдөөсү теңирликтин жана тарыхтын талабына ылайык эркиндиктеги улуттук кыргыз мамлекети пайда болгон эле. Кыргыздар байыртадан эле эркиндикти эңсеген, күткөн, күрөшкөн. Согушсуз, адамканы төгүлбөстөн СССР империясы тарады. Орто Азия, Прибалтика, Кавказ аймактарында жашаган элдер, ошолор менен бирге кыргыздар да азаттыкка чыккан.

Ошол бирдиктүү эркиндиктеги кыргыз элинин мамлекети түзүлгөндөн бери чейрек кылымга жакындаганда мамлекеттин үчүнчү Президенти Алмазбек Атамбаев «2014-жыл Кыргыз Республикасында Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» деп жарыялады, анын себептерин көрсөтүп, бардык бийликтердин жетекчилеринин «мамлекеттүүлүктү бекемдөө боюнча ишинин натыйжалуулугунун негизги көрсөткүчү болуп, «2013-2017-жылдардын мезгилинде Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясын» аткаруу жыйынтыктары эсептелсин деп белгилеген. Ошондой эле «мамлекеттүүлүктү бекемдөөгө» республикалык бийликтин демилгеси менен кабыл алынган «Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо Концепциясы» да арналган.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн азыркы жөндөм-сүздүгү, жакырлыгы, коркунуч тарыхыны менен эле 21-кылымдын башталышында теңиримдин каалоосу менен пайда болгон мамлекетибизди жок болуу чегине жеткиргени калганбы деп ар бир жарандын жүрөгүн титирете турган экен. Ал эми жаран деген – бул баардыгы үчүн иштеген, өз максатын эң акыркы орунга койгон жана жалпы жыргалчылык үчүн кызмат жасаган адам эмеспи!

Президент өзүнүн жарлыгында «мамлекеттүүлүктү бекемдөө жана жарандын мамлекеттик институттарга болгон ишенимин арттыруу үчүн, мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, Кыргызстандын келечегине кайдыгер карабаган коомдун бардык жаратман күчтөрүнүн күч аракеттерин бириктирүү максатында» негизги 6, жана аларды чечмелеген дагы 9 жобо-тапшырманы сунуштаган.

Республиканын батыш жана чыгыш, түштүк жана түндүк райондорунун айылдарынын дээрлик баарынын көрүнүктүү жерлеринде «2014-жыл Кыргыз Республикасында Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» – деп бакырайта жазылып, илинип турат. Бирок, айылдарда, областтарда жана борбордогу мамлекеттик жетекчи мекемелерде жана саясый партияларда сезилерлик кыймыл-аракет байкалбайт.

Эмне үчүн ушундай болууда?

Эмне үчүн «азыркы саясый элита мекенчилдик касиети жок, өлкөнүн тагдыры үчүн жоопкерчиликти өз мойнуна албай, «элдин кызыкчылыгын коргойбуз» – деген кооз сөзгө жамынып, көндүмүш адатынча мамлекетти талап-тоноого, мурдагы кыянаттыктары үчүн жоопкерчиликтен качууга аракет кылып жатат». Анткени, азаттыкка аттанган 1991-жылдан баштап эле «ээрге тескери» отурганбыз. Көп кылымдардагы ар кандай дүйнөлүк, эл аралык жана улуттук кыргыз мамлекеттеринен кийин XXI кылымдын башталышында дүйнөлүк ааламдашуунун күчөп турган жана цивилидер аралык кармашуу, ошондой эле баарлашуунун татаал заманында пайда болгон чакан кыргыз улуттук мамлекети кандай болуш керек эле? Жооп издебестен, мамлекеттин азаттыктагы биринчи жана экинчи Президенттерибиз батыштын «хитроумный» кеңешчилеринин «акылы» менен курулган мамлекеттин тагдырынын башкача болушун күтүү ишенчээк апендиге окшош эмеспи.!

Албетте, азаттыктагы кыргыз мамлекетинин өткөн 23 жылдык өмүрүндө «улуттук мамлекет» «руханий байлыктын үрп-адат, каада-салттардын» улуттук мамлекеттеги мааниси, орду ж.б. маселелер жөнүндө басмаларда көп эле талкуулар, талаш-тартыштар болгону коомчулукка кеңири белгилүү. Тилекке каршы 2005-2010-жылдардагы «улуттук мамлекет» жөнүндөгү кеңири талкууларга социалдык элдик ыңкылаптын натыйжасында бийликке келген саясый элита, Жогорку Кеңештин депутаттары эч бир көңүл бурбастан, эски жол менен кетип жатышты. Ошол эле убакта «Эми жаңылсак тарых кечирбейт», («Кыргыз Туусу», 5-8-октябрь, 2010-ж.); «Президент пара албаса калганы албайт же бизди тазалануу гана сактап кала алат», («Кыргыз Туусу», 07.01.2011-ж) деген сыяктуу улуттук кыргыз мамлекетин түптөө, өнүктүрүү жана анын тарыхый келечеги жөнүндө Республиканын «Кутбилим», «Көк асаба», «Жаңы Агым», «Фабула», «Алиби» ж.б. басмалар жана бул саптардын авторунун жаңы китептери байма-бай жарыялаган.

Үчүнчү Президент Алмаз Атамбаев «2014-жыл Кыргыз Республикасында мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» деп жарыялагандан көп убакыт өтө электе эле Чоюн Өмүралиев улуттук - мамлекеттин теориялык-философиялык жолдорун дагы бир жолу «Кыргыз мамлекеттүүлүгү: кечээ, бүгүн, эртең...» деген энциклопедиялык деңгээлдеги макаласында абдан негиздүү жана түшүнүктүү талдаган («Кыргыз Туусу»; 2014-жыл, 25-29-апрель). Кыргызстандыктар үчүн улуттук мамлекетти куруунун ачкычы болгон чыгыштын улуу ойчулу Конфуцийдин жобосун келтирейин: «Ата-бабадан калган **Жолдун** бар экенин билип туруп, аны тутпоо – коркоктук; ал

эми билип туруп аны башка жолго алмаштыруу ата-баба арбагына **чыккынчылык**, Теңирге кыянатчылык». XXI кылымда жаңы мамлекетти түптөөнүн либералдык жана демократиялык деген теориялык жана тажрыйбалык жолдору дүйнөлүк социалдык илимдерде кеңири белгилүү. Кыргыз жаңы мамлекетти куруунун **демократиялык** жолун тандоо менен кылымдар бою келе жаткан улуттук идеяны, каада-салттарды, руханий дөөлөттөрдү жана социологиянын теориялык жана эмпирикалык жаңы ыкмаларды кеңири колдонууга мүмкүн.

Албетте дүйнөдөгү пайда болгон улуу империялар согуштардын найтыжасында тарап, ар кандай деңгээлдеги мамлекеттик түзүүлөр пайда болуу менен **«мамлекеттин кайра жаралуусу»** сыяктуу татаал маселени күн тартибине коет эмеспи. **«Мамлекеттин кайра жаралуусу»** мурунку тарыхта болгон айлампаларга караганда-жыргалчылыктуу улуттук моделин кайра карап чыгууга байланышкан, байкаларлык деңгээлде жөнгө салуунун талапаштары жана каршылаштары ортосунда идеялык-саясий аралашуусу менен аныкталат. Мындай тарыхтын тастыкталган тажрыйбалары жана салттуулук менен катар, заманбап ар кандай социалдык илимдердин жаңы жетишкендиктеринин, ийгиликтеринин көз карашында да кароо керек. Кийинки кездерде социология илиминде **«жарандык иденттүүлүк» «жарандык иденттешүү»; «жарандык иденттештирүү»** деген категориялар кеңири талкууланып, алар «социалдык иденттүүлүктүн» бир түрү катары каралууда. Кыргыз өлкөсү полиэтностуу экендигин эске алуу менен, эң алгач ар бир этностун жарандык макамын, жарандык биримдик сезимин билдирген, дал ошол жарандык иденттүүлүктү калыптандыруу маселесин чечүү зарыл. Жарандык иденттүүлүктү социологиялык изилдөөдөгү заманбап багыттар XXI кылымдын башталышына туура келген, жарандык коомчулуктун деңгээлиндеги **иденттештирүү** процесстеринин актуалдашуусуна негизделген изилдөөлөрдүн жигердешүүсү менен мүнөздөлөт. Социологияда, «жарандык иденттештирүүлүк» түшүнүгү адамдын коом менен бардык анын социомаданий өлчөмдөрүндө (тили, менталитети, дүйнө кабылдоосу, социомаданий баалуулуктары, жүрүш-туруш эрежелери) өзүн ага таандык экендигин көрсөтөт. Ошентип, жарандык иденттештирүүлүктү кыргыз улуттук мамлекетинин шартында адамдын жалпылыкка аң-сезимдүү катышы же окшошуу жүрүшү катары кароо максатка ылайыктуу. Бүгүнкү күндө жарандык иденттештикти биринчиден, этностук айырмачылыктарына карабастан кыргыз мамлекетинин кызыкчылыктарынын тегерегинде биригүү (консолидация) фактору болуп саналат. Бул түшүнүктүн кыргыз мамлекетинин бардык жарандарынын аң-сезиминде жана жүрүш-турушунда орун алышынын деңгээли-коомдун саясий жана руханий биригишинин, ошондой эле анын бекем ынтымагынын кепилдиги. Демек, **жарандык иденттешкендиктин** бекемдиги, тереңдиги жана ишенимдүүлүгү кыргыз мамлеке-

тинин кайра жаралышынын негизги көрсөткүчү болушу толук мыйзамдуу. Анткени, жарандык иденттештирүү кыргыз өлкөсүнүн кызыкчылыктарынын айланасында биригүүнүн анык көрсөткүчү, андыктан жарандардын аң-сезиминде жана иш аракеттеринде терең орун алгандыгынын даражасы саясий, руханий тилектештиктин, коомдун бекемдигинин кепилдигин билдирет. Жарандык иденттүүлүктүн мазмунун жана негизин камтыган сезимдердин, түшүнүктөрдүн, идеялардын айкалышы-бул күчтүү мамлекеттик идеялардын, заманбап аскердин, коргоочулардын зарылдыгы, мыкты өлкө катары кайра жаралышы жана анын ааламдашкан заманбап дүйнөдө татыктуу орунга жетишүүсү, өлкөнүн салттуу тарыхы, үрп-адаты, каада-салты, рухий дөөлөттөрү менен сыймыктануу, мекенчилдик, полиэтностук жана диндик мүнөздөмөлөрүн камтыйт. Ошол эле учурда концептуалдык түрдө иштелип чыккан, теориялык жактан ишенимдүү, тастыкталган жана иреттелген мамлекеттик идеологиянын, иденттүүлүккө жалпы маани жана мазмун берүүчү улуттук ишенимдин, идеянын жана сапаттын жоктугу, коомдун жана мамлекеттин илгерика өнүгүшүнө олуттуу тоскоолдуктарды жаратары да бышык.

Кыргыздар байыркы доорлордо эле евразия кең мейкиндигинде көчмөн болуп, ар кандай элдер (этностор) менен бирге болгондугун карт тарых билет. Кыргыз иденттүүлүгү жана иденттешүүсү XXI кылымда дүйнөлүк коомчулуктагы ордун тактоодо, өзүнүн өзгөчөлүктөрүн коргоодо бир канча тааныш эмес чакырыктарга туш болууда. Мунун баары ойлонууну, адекваттуу жаңы социалдык чындыктарды издөөнү жана пайдаланууну талап этет. Кыргыз иденттүүлүгүнүн социалдык-тарыхый кубулуштарын баяндоодо коомдук түзүлүштүн түп-тамырынан бери өзгөрүшү жана анын маданий-цивилдүүлүк өнүгүшүнүн багыттарынын жолдору негизги мааниге ээ. Кыргызчылыкка тиешелүүлүктүн мазмунун жана түрүнүн өзгөрүшүнө кыргыздын социалдык тарыхынын төрт доору себепкер болду: көчмөндүк доор; кыргыздардын ар кандай мамлекеттүүлүгүнүн доорлору; Россия империясынын жана советтер союзунун курамында болушу; XX кылымдын аягында жана XXI кылымдын башталышында өз алдынча эркиндиктеги мамлекет. Бул саналган доорлордун ар бири кыргызчылыкка тиешелүүлүктүн жана анын элементтеринин калыптанышын мүнөздөйт.

Кыргыздар көп кылымдар бою азаттыкты, эркиндикти күткөн, эңсеген, самаган, күрөшкөн. Демек, эркиндикти көздүн карегиндей сактоо менен, кыргызчылыкка тикеден-тике тиешелүү улуттук-мамлекеттүүлүк, руханий-адептүүлүк жана маданият-цивилдүүлүк маселелерин негизинен түп-тамырынан бери жаңыча коюп, чечүү жаңы доордун талабы.

Натыйжада, Кыргыз иденттүүлүгүнө, иденттешүүсүнө азыркы тажрыйбалык талаптардын коюлушу: **биринчиден**, иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн жалпы советтик түрүнөн жаңы, кыргыз

түрүнө өтүшүнүн зарылчылыгы; экинчиден, кыргызчылыкка тиешелүү жаңы материалдык жана символикалык белгилердин маселелерине тажрыйбалык кызыкчылыктардын кенендиги; Кыргыз Республикасы өз алдынча эркиндиктеги мамлекет катары өзүнүн иденттүүлүгүнө жана иденттешүүсүнө закон ченемдүү багытталышы; үчүнчүдөн, дүйнөлүк ааламдашуу шартында кыргыздын маданий-цивилдүү өзгөчөлүктөрүн жана улуттук акыл-ой таламдарын, жан-дүйнөсүн коргоонун тажрыйбалык милдети.

Кыргыз Республикасынын жарандык иденттешүү жана иденттүүлүк маселелери өтө курч экени жыйырма биринчи кылымдын башталышындагы мамлекет тагдырын солкулдаткан (Ош, жалал-Абад, Чүй аймактарындагы) айрым кандуу окуялар ачык тастыктады. Ошого карабастан, ушул убакка чейин Кыргызияда жарандык иденттешүү жана иденттүүлүк өнүгүүнүн социалдык тажрыйбасында жана жарандардын социалдык интеграциялоосунун маселеси катары өзүнчө социологиянын илимдик чечүүнү талап кылган милдеттери катары карала элек. Натыйжада, азаттыктагы Кыргыз Республикасынын жаңы тарыхында атуулдардын жалпы жарандык, инсандык, мамлекеттик, улуттук, этностук иденттештирүүлүк маселелери, алардын абалы, өзгөчөлүктөрү, келечеги бүгүнкү күндө илимий социологиялык изилдөөнүн, анын жыйынтыктарын **кыргыз мамлекетин** бекемдөөнүн булагы катары сунуштоону күн тартибине коюуда.

Иденттүүлүк жана иденттешүү татаал жана көп тараптуу түзүлүшкө ээ болгон, инсандын сапаттарынын, ишенимдеринин жана идеалдарынын баалуулуктары болуп саналат. Булар адамдын табиятын талдоодоучу негизги деңгээли менен байланыштуу:

1. Индивидуалдык деңгээлдеги иденттешкендик жана иденттүүлүк – жеке адамга таандык болгон өткөндү баалаган жана келечекке умтулушун шарттаган, адамдын өзүнүн убактылуулугун билишинин жыйынтыгы, өзүнүн өзгөрбөгөн жактарын аңдап түшүнүшү, өзүнүн тигил же бул сапаттарын, ишенимин, идеалын таанышы, сезимдүүлүгү жана шыгы катары аныкталат;
2. Инсандык деңгээлдеги иденттүүлүк жана иденттешкендик – айрым жеке окшоштуктары, «Жеке-Мендеги» жашоо тажрыйбасын уюштуруунун жолжобосу, адам-өзүнүн кайталангыс экендигин таанышынын жана өзүнүн жашоо тажрыйбасынын өзгөчөлүгүн сезе билишинин натыйжасында аныкталат;
3. Социалдык деңгээлдеги иденттешкендик-социалдык, таптык, этностук, улуттук тууралык калыптар жана эрежелер менен адамдын ички тилектештигин чагылдырган, «Мен» түшүнүгүн өнүктүрүүгө түрткү болгон, адамдын дүйнөнү өзүнө окшош же окшош эмес деп бөлгөн мүнөздөмөлөрдүн негизинде аныкталат. Социалдык иденттүүлүктүн калыптануу жүрүшү - инсандардын өзүнүн

социалдык топторунун, жамааттарынын кайталанма жана туруктуу эрежелерин өздөштүрүшүнүн натыйжасында социалдык жүрүш-турушунун ички көзөмөлдөөчүсү менен аяктайт. Мындан кийин адам өз жамаатын жигердүү баалоого жана башка топтор менен салыштырууга өтөт.

Кыргыз мамлекети - аны түзгөн жана өз ысымын берген бир улуттан кыргыз улутунан жана кыргыз мамлекетинин аймагында ар кандай тарыхый саясий окуяларга байланыштуу бирге жашап калган этностордон турат. Расмий статистикалык маалымат боюнча, 2014-жылдын башталышында өлкөдөгү жалпы калктын 73% жакынын кыргыздар түзсө, калган 27% ар түрдүү этностордун (өзүбектер-14,4%, орустар-6,6%, дунгандар-1,1%, уйгурлар-0,9%, тажиктер-0,9%, түрктөр-0,7%, казахтар-0,6% ж.б. этностор) өкүлдөрү түзгөн. Демек, Кыргыз мамлекети табиятынан көп этностуу экендигин эске алууменен, эң алгач ар бирөөнүн жарандык макамынын баасын, жарандык биримдик сезимин билдирген **жарандык иденттүүлүктү** калыптандыруу маселесин чечүү зарыл. Бул тагдыр чечээр жана саясий татаал ошондой эле илимий жактан толук иштетиле элек маселени өтө объективдүү, келечектин талаптарын эске алуу менен чечсек, «2014-жыл Кыргыз Республикасында мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» экендигин далилдөө аркылуу «мамлекеттүүлүктү бекемдөө жана жарандардын мамлекеттик институттарга болгон ишенимин арттыруу» менен 21-кылымдын биринчи чейрегинде эле жалпы **жарандык иденттүүлүктүн** – конструкциялоо постсоветтик кыргыздыктын цивилдүү өнүгүшүн – улуттук мамлекеттик, рухтук-адептүүлүк, цивилдик өлчөнүүлөрүн жаңы деңгээлде коет. Демек, **жарандык иденттештирүүлүктү** - саясий багыт алуучу, мазмунун инсандын саясий-укуктук компетентүүлүгү, саясий жигердүүлүк, жарандык катышуу, жарандык биримдик сезимин түзгөн, ошондой эле инсандын жаран, атуул макамына окшоштугу, өзүнүн жарандык абалынын баасы, жарандык милдеттерин аткарууга жөндөмү жана даярдыгы, укуктарын колдонуусу, мамлекеттин жашоосуна жигердүү катышуусун көрсөтөт. Жарандык иденттүүлүк түшүнүгү – айрым адамдын коом менен анын күнүмдүк социомаданий өлчөмдөрүндө (тили, менталитети, жан дүйнөсү, дүйнөкабылдоосу, социомаданий баалуулуктары, жүрүш-туруш каадалары) өзүнө гана таандык деп көрсөтөөрүн белгилейт. Ошону менен бирге жарандык иденттүүлүк адамдын өзүүчүн башкы мааниге ээ жана мамлекеттин жарандык жалпылыгына таандык экендигин бекемдейт. Жарандык иденттешүүнүн жана иденттүүлүктүн түзүмүнө: 1) **мамлекеттик иденттүүлүк** – инсандын өзүн бир мамлекетке таандык сезиши, өзүнүн конституциялык укуктарын жана милдеттерин түшүнүшү, өздөштүрүшү; 2) **мекенчилдик**-мамлекеттик иденттүүлүктү социалдык-саясий баалуулуктар мазмуну менен толтуруу; 3) **жарандуулук** – бир гана укуктарынын жана

милдеттеринин негизинде эмес, мамлекеттин жана коомдун жигердүү мүчөсү, бул жашоого чыныгы катышуучу катары мүнөздөлгөн жарандын сапаттары кирет.

Ошентип, жарандык иденттүүлүктү жана иденттешүүнү инсандын конкреттүү бир социалдык саясый контекстеги белгилүү бир мамлекеттик жалпылыкка аң-сезимдүү катышы же окшошуу жүрүшү катары кароо максатка ылайыктуу. Жарандык иденттүүлүк илимде, биринчиден «Кыргыз Республикасында мамлекетти бекемдөөнүн» чечүүчү күчүнө айлануу жана мамлекеттик кызыкчылыктардын тегерегинде биригүү фактору болуу менен, бул түшүнүк (жарандык иденттүүлүк) инсандардын аң-сезиминде жана жүрүш-турушунда орун алышынын деңгээли – **саясый жана руханий биригүүнүн** ошондой эле коомдун биримдигинин кепилдигине айлануу мүмкүнчүлүгү бар. **Жарандык иденттүүлүк** - бул этникалык жана диндик таандыктыгына көз карандысыз, ал мамлекеттик институттар тартиби, жарандуулук укугу, жарандык маданият жана идеология тартиби аркылуу ишке ашырылган акыл-эс түшүнүктөрүнүн, эмоционалдык сезимдердин жана кубаттуу-ишмердик мамилелердин негизинде мамлекетке жана анын аймактык бөлүнүштөргө (облус, район, айыл) таандыктыгын андап-түшүнүшүнүн ар дайым өнүгүп турганжандуу процесси. Бул аныктамага ылайык, инсандын жарандык иденттүүлүгү менен бирге эле анын **этникалык** жана диндик кошулмалары да сөзсүз түрдөездешет. Бул жалпы жарандык аң-сезимдин түзүмүнө кирет, ошол эле учурда мындай түзүмдүн чегинен да чыгат. Бирок, жарандык иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн өзү этникалык жана диндик компоненттердин аң-сезимдүү, сезимталдык жана кубаттуу жөнгө салуучу (мисалы, жарандык көз караш жана анын ишке ашырылышы) элементтери аркылуу да иш жүзүнө ашырылат.

Жарандык иденттүүлүк коомдогу байкалуу деңгээлине жараша ар түрдүү кебетеде калыптанышы мүмкүн, Мисалы: жалпы жарандык идеология (идеологема; улуттук идея), социалдык топтордун этносаясый жана этнодиндик аң-сезими, өздүк иденттүүлүк (жеке жарандык) ж.б. Жарандык иденттүүлүк жана иденттешүү коомдун туруктуу социомаданий, социалдык саясый, экономикалык, улуттук-маданий жана диндик өзгөчөлүктөрүнүн негизинде пайда болгон татаал курам. Булардын ичинен маданий, экономикалык жана саясый тармактары негизги орунду ээлейт.

Бирок, жарандык иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн өзү этникалык жана диндик компоненттердин аң-сезимдүү, сезимталдык жана кубаттуу-жөнгө салуучу (мисалы, жарандык көз караш жана анын ишке ашырылуусу) элементтери аркылуу да иш жүзүнө ашырылат.

Жарандык иденттүүлүк коомдогу байкалуу деңгээлине жараша ар түрдүү кебетеде калыптануусу мүмкүн, мисалы: жалпы жарандык идеология (идеологема; улуттукидея), социалдык топтордун

этносаясый жана этнодиндик аң-сезими, өздүк иденттүүлүк (жекежарандык) ж.б.

Жарандык иденттүүлүк жана иденттешүү коомдун туруктуу социомаданий, социалдык саясый, экономикалык, улуттук-маданий жана диндик өзгөчөлүктөрүнүн негизинде пайда болгон татаал курам. Булардын ичинен маданий, экономикалык жана саясый тармактары негизги орунду ээлейт.

Жарандык иденттештирүүлүктүн негизин-коом, мамлекет жана өлкө менен иденттешүүсү түзөт. Жарандык жана мекенчилдик жарандык иденттүүлүктү түзүүчү курамчылар. Жарандык иденттештирүүлүк калкты бириктирүүчү, өлкөнүн ар түрдүү этностордун **бир чекитке топтогон**, социалдык интеграцияны чыңдоочу кубаттуу курал болуп саналат.

Кыргызстанда жарандуулуктун жана жарандык иденттешүүнүн өнүгүшүнө **мамлекеттин республикалык** үлгүсү (модели) датүрткү берет. Анткени, мамлекеттин республикалык үлгүсү (модели) башкарууга катышууну жана өзүн өзү башкарууну **эркиндиктин маңызы**, эркиндиктин кепилдиги катары аныктайт. Мындай эреже жаран болуу жөндөмдүүлүгүн жана жаран иденттештирүүлүгүнүн негизи болуп саналат. Ошондуктан башкаруу жана башкарылуучу болуу, – бул жок дегенде бир мезгилде, бир гана «алар эмес, биз да» башкаруучу болушубуз керек дегенди билдирет. Мындай салт; **биринчиден**, кыргыздардын көп кылымдарга созулган **көчмөндүк** жашоо-тиричилигинин шартында калыптанган, экинчиден мамлекеттүүлүктүн республикалык үлгүсү либералдык үлгүсүнөн айырмаланып, жарандуулук жана жаран иденттешүүсү, өзүн-өзү аныктаган саясый маданий топко таандык катары калыптанат. Жарандар саясый коомчулукка бүтүндүктүн бир бөлүгү катары аралашкан жана алар өзүнүн жеке жана жарандык иденттүүлүгүн жалпы салттардын жана таанылган саясый институттардын мейкиндигинде гана калыптандыра алышат. Ошентип, мамлекеттин республикалык үлгүсүнө ылайык жарандуулук өзүн-өзү аныктоонун жамааттын тажрыйбасында гана өзүн-өзү таламдаштырат.

Мамлекетти калыптандыруунун республикалык үлгүсү жарандын башкарууга катышуусу жана башкаруучу болуу, тарыхы жана салты бар:

1) Бардык жарандар башкаруунун субъекти болууга милдеттүү;

2) Башкаруунун субъекти үчүн башкаруучунун жана башкарылуучунун макамы убактылуу, убакыттын өтүшү менен башкаруучу жана башкарылуучу субъектер орун алмашышат;

3) Ар бир жаран башкаруучу субъект боло алат. Демек, жаран башкаруучулук милдетти аткаруу үчүн Республикада мекенчилдик жана өнүккөн жараандык кырдаал үстөмдүк этиши зарыл. Мындай кырдаалды түзүү-убакыттын жана мейкиндиктин милдети.

Иденттүүлүктүн жана иденттешүүнүн умтулуштары улуттук мамлекеттердин өз чек араларынан

тышкары мейкиндикте өнүгүүнүн ар кандай түрлөрүндө тажрыйбалуу: мамлекеттер аралык уюмдар, союздар, (мисалы евразиялык экономикалык уюм; бажы биримдиги; Шанхай кызматташтык уюму ж.б.у.с.), капиталдын жалпы базарын (рыногун) түзүү, экономиканы иретке салуу нормалдаштыруу; бирдиктүү экономикалык саясат жүргүзүү ж.б.

Дүйнөнүн эң чоң жана кубаттуу мамлекеттери болгон – Бразилия, Россия, Индия, Кытай, Түштүк Африка Республикасы (БРИКС) биригишип, бирдиктүү базарлык зона жана экономика түзүүнүн үстүндө эмгектенүү менен бирдиктүү билим, технология, мейкиндигин калыптандыруунун саясатын жүргүзүүгө аракеттенишүүдө. Бул татаал социалдык-экономикалык маселелерди чечүүдө дүйнөлүк социологиялык илим да XXI кылымда кандай өнүгөөрүн Бүткүл дүйнөлүк социологиялык Ассоциациянын Европада Гетеборг шаарында өткөн XVII, (июнь, 2010-ж) Японияда Йокогама шаарында өткөн XVIII Конгресстеринде талкууланды (26. Pg. 258, 26, Pg. 369)

Ошол эле учурда улуттук бизнестин кызыкчылыгын лоббирлөө боюнча, алдыңкы технологияларды жана социалдык тажрыйбаларды жайылтууга өз ара аракеттенүү боюнча социалдык желелер калыптанууда. Бирок бул аракеттер улуттук мамлекеттер ортосундагы социалдык иденттүүлүктүн ар кандай түрлөрүнө толук тоскоолдук боло албасын дааналыктар көрсөтүүдө.

Өнүккөн Европа, Америка, Азия өлкөлөрү өзүнүн экономикалык жана социомаданий тажрыйбасын маданий жакын чөйрөлөргө ө чекараларынан тышкары өнүктүрүүгө олуттуу күч жана аракет жумшап жаткандыгы кокусунан эмес. «Америка дүйнөсү», «британ дүйнөсү», «француз дүйнөсү», «инсан дүйнөсү» ж.б. Булар сапат жагынан жакын чөйрө оңой таралуучу, мурунку колониалдык жана учурдагы жаңы технологиялар аркылуу дээрлик ийгиликтүү капиталдаштырууда. Натыйжада товарлардын жалпы рыногун түзүү, жалпы рыноктук жардам, жалпы эмгектик рынок, жалпы капиталдын рыногу-мунун баары өнүккөн өлкөлөрдүн кызыкчылыктарын жактоого багытталган. Бүгүнкү күндүн чындыгы болуп «кытай дүйнөсүнүн» кеңири калыптануу жана өнүгүү артыкчылыктары саналууда. Улуттук мамлекеттердин өнүгүүшүн шыктандыруучу кошумча булак катары мындай «дүйнөлөрдүн» түзүлүш, экономикалык жана социалдык чөйрөлөрдүн аймак жана мезгил боюнча кеңейиши – иденттешүүнүн жалпы мүнөздөмөлөрүн колдоо менен тыгыз байланышкан.

2014-жылдын сентябрь айында кыргыздын кереметтүү жери, Ысык-Көлдүн жээгинде дүйнөнүн 18 мамлекеттеринин спортчуларынын катышуусу менен өткөн “Көчмөндөр оюндары” көчмөн турмушта жашап келген түрк тилдүү жана башка элдердин башын бириктирген улуу оюн-зооктордун, көчмөндөрүнүн ордосу болгон Кыргызстанда өтүшү улутуна, аймагына, макамына карабастан жалпы

жарандарды бириктирген улуу тарыхый окуя, биздин республика үчүн чоң сыймык болду. Кыргыз эли – көчмөндөр цивилин, улуу империялары, мамлекеттерди түптөгөн, анын башында турган, философияга, тарыхка, жоокерчилик баатырлыкка, каада-салтка бай, байыркы көчмөн элдердин бири. Кыргыз республикасынын Президенти А. Атамбаев сүйлөгөн сөзүндө: “Өткөн кылымдарда дүйнөлүк картадан көптөгөн мамлекеттер жок болуп кетти. Бирок, көчмөн цивилизациясынын рухундагы жашап келет. Анын күчү жаратылыш жана дайыма алмашып туруучу дүйнө менен гармонияда жашоодо. Бул оюндар көчмөн элдердин тарыхын, өнөрүн, маданиятын, табиятын дүйнөгө даңазалап, биздин биримдигибизди, ынтымагыбызды ширетет” – деди куттуктоо сөзүндө Президент Алмазбек Атамбаев.

Көчмөндөр, түрктөр жөнүндө сөз айтаардан мурун Ысык-Көлдө өткөн көчмөндөрдүн дүйнөлүк оюну жөнүндө атайын кеп айттык, анткени көчмөндөр эң байыркы эл катары узак, татаал тарыхты басып өткөн. Баштапкы көчмөн-хунн-түрктөрү биздин доорго чейин – X кылымда пайда болгон. Акыркы көчмөн түрктөр XX кылымдын 30-жылдарынан баштап отурукташа башташкан. “Евразиянын жүрөгү – бул Улуу Талаа, Кытай дубалдарынан Карпат тоолоруна чейин созулуп жаткан талаа - **байыркы түрктөрдүн** жери. Ал түштүктөн Афганистан жана Иран менен, түндүктөн – Сибирдин тайгасы менен курчалган. Байыркы доордо бул талааны-гректер Скифтер, перстер-Туран, ал эми кытайлыктар – “түндүк варварлар” деп атаган”.

Көчмөн түрктөр узун тарыхында далай цивилдүү империяларды, мамлекеттерди түзүп, гүлдөткөн. Чыгышта “цивилдин” теориясын “мамлекет”, “коом” деген түшүнүктөрдү эң алгачкылардан: европалыктардан бир канча кылым илгери эле майда-чүйдөсүнө чейин изилдеп, “цивил-бул адамзат коомунун жеткен чеги”, ал эми “мамлекет – бул адамзат коомунун соңу” – “асабийя”, “муккадима” деген парадигмалары менен” коомдук турмуштун табияты тууралы” илимди негиздеген чыгыштын улуу окумуштуусу Ибн-Халдун болгон. Түрк көчмөндөрүнүн мамлекеттеринин кыйрашы ар кандай согуштардын жыйынтыктары менен байланышкан. Биринчи дүйнөлүк согуштун (1914-1918-жылдар) жыйынтыгы менен Осмон империясы, Россия империясы, Европадагы империялар талкаланып, жаңы мамлекеттер пайда болгон, Евразия мейкиндигиндеги түрктөрдүн көпчүлүгү - Советтер Союзунун алдында Осмон империясынын ордуна Түркия Республикасы пайда болгон. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин (1939-1945-жылдар) Түркия Республикасы өзүнүн абалын бекемдеп, түрк тилдүү элдерге Ата түрк Мустафа Кемалдын “Тамырларыбызга кайтуу жана окуялардын бөлгөн тарыхыбыздын ичинде бүтүндөшүбүз керек” – деген осуятын аткаруунун максатында болгон. Бир ок атылбай, эч бир кан төгүлбөй “Советтер Союзу” аталган империя тарайт. Түрк акылмандарынан

жана азыркы улуттарга чейинки элдерибиздин жери, тили, тарыхы, салт-санаасы бир окшош экендигин эске алып, саналган баалуулуктарды баардык түрк элдерине орток катары пайдаланууну күн тартибине коюлган. Демек, түрк элдери байыртадан чынар теректей тамырланган, бутактууда болушуп, көптүгү, маданиятынын, тилинин, тегинин жалпылыгы менен айырмаланып келген, бирдиктүү **идентешкен** өзгөчө калктардан. Түрктөр улуу салтты, ишеничти, мамлекетти жана баа жеткис маданиятты башка элдерден жогору койгон.

«Түрк дүйнөсү» деген түшүнүк XXI-кылымдагы негизинен географиялык жана маданияттык болуп сакталууда. Алардын экономикалык, социалдык жана саясий абалдары ар башка болушу толук ыктымал. Түрктүк идентештирүү негизинен өз

алдынча азаттыктагы түрк мамлекеттеринде жүрүшү толук мыйзамдуу көрүнүш.

Албетте, түптүү түрк цивилин максаттаган идентештирүү үчүн өтө жооптуу эрк жана натыйжалуу күч-аракет зарыл экендигин танбайбыз. Доордун чакырыгына нарктуу түрк элдери татыктуу жооп берерине толук негиздер бар. Анткени, түрк дүйнөсүн бириктирүү жөнүндө Түркия Республикасынын мамлекеттик бийликтери түрктүлдүү азаттыктагы мамлекеттердин мыйзам чыгаруучу, аткаруу бийликтерин жана коомдук уюмдарын бириктирүү аркылуу иденттүүлүктү күчөтүү саясаты жүргүзүлүүдө. Бул абдан келечектүү жана жемиштүү аракеттерден!

Рецензент: д.соц.н., профессор Бектурганов К.Б.